

CS. NAGY IBOLYA

Provence-i anxix

2007 nyara

Nem így akartunk búcsúzni Magyarországtól, hanem nagy, lélekemelő gesztussal: Keszthelynél még egy utolsó fürdés a langyos, selymes Balatonban annak megállapítása – a vízből –, hogy az öbölből belátható tó s partja, a szőlővel borított apró, alvó, magyar vulkánocskák, a leszakadt tetejű, impozáns Badacsony, Szigliget hegyének várromja, a türkizes, párálló víz minden várható alpesi csodahegyet, tavat, tájat; minden riviériai gyönyörűséget, minden dél-francia tájszépseget felülmúlóan megragadó, s mindenkor, mindenhol a legszebbek maradnak számunkra: azután jöhetnek Ausztria, Olaszország alagútjai és viaduktjai, majd Franciaország talán legbájosabb vidéke, Provence meg a szép, a nagy, a meleg, viszont maróan sós tenger is.

Ehhez képest didergünk a lábujjnyi érzékelés szerint még valóban langyos, de a hirtelen jött viharos szélről zaklatottan morgó víz partján, amely most éppen séggel nem türkizkék, hanem betonszürke, fürdőzők sehol, csak egy bukdácsoló hattyúcsapat igyekszik eszeveszetten a nádasba, miközben a part felé őket minduntalan visszalökő hullámok komikus helyben úszássá fokozzák le a családi attrakciót. Szó sem lehet tehát búcsúlubickolásról, de sebjaj, a többi mind igaz s így is szép – amit másnap reggel majd a hátunk mögött hagyunk.

A családi gazdaság vendégházának helyet adó telepet úgy hívják, hogy Le Mura del Cherlo, de ennél fontosabb, hogy a hajnaltól való lendületes autózás után kora délutánra már Mantua (Mantua, Mantova) mellett vagyunk egy éjszakai s egy nappali megállóra.

A kérdés tehát az: mennyi idő alatt lopakodhatott-futhatott át Veronából Mantovába a menekülő Rómeó. Köröttünk a nektarin fényesen pirosuló táblái – Lombardia barackillatban fürdik, legföljebb nem annyira édesben, mintha a franciabarack, küllemre a tetszetős „kopasz” baracknál puhányabb, de áthatóbb aromájú-ízű példányai virulnának szerte –, s ha nem akarnánk vigyázni nemzeti jó hírünkre, téphetnénk is bármennyit egyenesen a fákról. De vigyázunk, reggelineél sem csomagoljuk be majd magunknak, ősi magyar szokás szerint, a napi ellátásra szánt ételmennyiséget, s most is csak a motel étkezdéjében szabad prédára kitett nagy táblól szemezgetünk, míg kalkulálunk: sietősen másfél, két óra bőven elég lehetett, hogy üldözött hősünk a dombok között a biztonságot adó másik városkáig érjen.

Persze, ha Shakespeare látta volna valaha Mantovát, mint ahogy nem látta, tudhatta volna, hogy odáig még hagyján: de a települést akkor körbeölelő, azt vé-

dő mocsaras-szittyós részekkel, a Mincius folyó dűnéivel már meggyűlhetett Rómeó baja. Ahogy Vergilius meséli Danténak, „e hely erős volt / a láptól, mely mindenhol fedte táját”, de ez a láp nemcsak védeni, ártani is tudott. A mocsárból mára civilizált tórendszer lett, a város szigetként fehérlik ki a vízből – érkezés után első utunk erre vezet –, ám az erődített óváros, a hatalmas főtér, fényesre kopott kőlapjaival, az impozáns hercegi palota, a Gonzagák házai, a sikátorok, szűk utcácskák magas, keskeny épületei bizonyára épp olyanok, mint akkor lehetek, amikor a vagy volt, vagy nem volt Rómeó, gyilkosnak kiáltva, Veronából idáig szökött.

Itt nincs hivatalos Rómeó-kultusz – Veronát most kihagyjuk, láttuk többször mint kopik hajdani szépsége, s lesz belőle zsúfolt-piszkos (azért mégis gyönyörű) bazárváros –, ellenben a valahai parasztfiú, Vergilius nyomaira, mohón keressük is, itt rábukkanhatnánk. Legalábbis a fagyaltos melletti tábla szerint, mely valamiféle Vergilius-portát hírel, s mutatja is egy nyállal: de portára hosszú gyaloglás után sem találunk. Talán, mert az ókor legzseniálisabb költője nem egészen Mantovában, csak a közvetlen mellette levő Andes-ben született (Krisztus előtt 70-ben), habár a kettő majdnem egy volt akkor, s a nyíl abba a valamikori falucskába mutat; talán csak nem látjuk a szemünktől, amit kellene: egy építményt vagy annak maradványát, amelyről ki lehet mondani, hogy akár Vergilius is lakhatott benne. Miként a híres veronai erkély sem látta a két nemes gyermeket, Rómeót és Júliát, de éppenséggel láthatta volna is őket, vagy egy hozzájuk hasonló szerelmespárt, egykoron.

Legyen elég most nekünk az a keresetlenül föllelt, hatalmas dombormű, melyről ránk néz, egy középkori ház oldaláról lenéz ránk Vergilius üres kötekintete. Legyen elég Dante meg az ő *Isteni színjátéka*: az alvilági utazás, melyhez vergiliusi segítség kellett. A költőé, „halhatatlan dolgok” ismerőjéé, a másik költőnek: „Ó, költő, vezető barátom! / vizsgáld erőmet, vajjon tehetős-e, / mielőtt útra mernéd bízni bátran.” S „lettek ketten egyek akaratra”, Dante és Vergilius: s persze Babits, aki 1913-ban a közeli Garda-tó partján nyaralva nem látott semmi mást, sem a tavat, sem a hegyeket, sem Sirmione tűvékony félszigetét, csak a *Divina Comediát*. Azt jegyzetelte folyvást, rejtelmes mosollyal, azt fordította éjjel-nappal, s vitte magával, bárhová ment – bárhová vonszolták magukkal Mórincz és Janka: neki akkor a *Pokol* volt vezérlő kalauza. Akkor is, később is, hiszen hosszú éveket áldozott a „Nagy Ének” fordítására: „...sírva botlom / lelke rongyára minden árkon-bokron / (mint papírkákra, miket útjegyének / szórt el a vándor), merre a Nagy Ének / visszavezet, vad erdőn s anynyi poklon” (Dante 1921).

Sirmione tűvékony félszigete mintha nem is volna evilági képződmény.

Csak lágyan beleszúr a tóba, s így estefelé, amikor eltűnik minden éles kontúr, amikor a színeket kisimítja, kifakítja a homály, a földnyúlvány is lebegni látszik a víz felett: csúcsán már villanyfény bűvöli elő a sötétből az öreg templom tompa homokszínét. Nos, Babitsot, ha látta is, ez sem érdekelte, az egész tó

egyáltalán, akkortájt *olyan álmodozva járt*, s amikor Móricz ilyeneket mondott neki: „a Garda-tónak olyan kék a vize, hogy az evezőről úgy csepeg le, mint a kékítő”, csak nézett rá szóltanul. Babits ebben az időben csak „Dante vizei felett” lebegett. Móricz 1941. augusztus 15-én – a költő tíz napja halott – írja meg, eleveníti föl e közös út emlékét (*Babits Mihállyal a Garda-tón*), a vitájukat a „valóságos életről”, meg a „kozmosz teljességéről”, s kedves iróniával idézi meg az egymásnak nyersen ellentmondó alkotói- és világnézeteket, melyek baráti szeretetüket azért meg nem karcolták. A költészetnek, mondta például Babits, ki vannak szabva a határai, a „gyakorlati élet kívánságai s szükségletei föltétlenül kívül esnek rajta”. Babits olasz tercínákat idézett Dantéból, melyekben előfordulnak a Garda-tavi nevek: Desenzano, Peschiera, de csak Dante nyelvén értett olaszul, a „talián matrózzal” beszélni már nem tudott. A „nép leányával” sem, aki egy „gyönyörű narancságot tartott be” a kirándulóhajójuk párkányán, s Móricz megvette volna, alkudni akart rá, a citromra, mert az volt, s minő csoda: az evilági élet mindennapjaiban folyton tébláboló, folyton zavart, folyton „cvikkert igazgató”, mindig átszellemült költő praktikusán egyetértett a másik praktikussal, Jankával: „Minek az?” Nem is érett még a gyümölcs. „Úgyis csak eldobja.” Kár kidobni „tíz lírát vagy ötöt”, amikor a piacon öt fillér a citrom párja. S a „naturalista”, az ösztönös”, a földhöz tapadt Móricz látja, amit Babits, kibén pedig örökké „magas zengésű húrok vannak kifeszítve”, nem: ahogy a „csodálatos zöld ág, zöld leveles gally, egy tucat felfűzött citrommal ékesen” ott maradt a parton, s mellette elúszik a hajó, tovább a kékítősínű vízben...

Még egy 1941-es írásban eleveníti föl Móricz a Garda-tavi utat, az is, mint emez, halála után idézi élővé Babitsot, a „drága, elzárt, megérinthetetlen varázskert”-et, „melyből csak igen ritkán üti ki fejét a mesés csodaszarvas, de amint csak megjelenik, az egész maga földfeletti csodakertjét magával igézi...” Így érezhetett, ilyen megbecsülően Babits iránt Vidmár Antal alias Antonio Vidmar, olasz politikus-irodalmár is, *Az ember tragédiája* olasz fordítója, 1924-től a budapesti olasz királyi követség sajtóattaséja, akit a költő (Tóbiás Áron ír róla: *És*, 2000/34) azonnal barátjává fogadott, s aki született olaszként „sorról sorra segítette”, ha kellett, Babitsot a további Dante-fordításban. S majd ő vívja ki érte számára, a fordítás megjelenése után a San Remó-i irodalmi díjat is. S hogy az 1914-re elkészült *Pokol* vagy a többi fejezet magyar szavai-képei őriznek-e valamit, mégis, a Garda-tavi út élményeiből; hogy a *Divina Comedia* épp e tájra utaló részleteinek fordításakor megjelentek-e Babits előtt a tó mélykék hullámai, a valóban lankás, elsimult déli part, a kis torkolat, ahol a tóból átbuggyan a víz a Mincióba? Bizonyosan megjelentek.

San Remo városa alattunk díszíti a tengerpartot, akár a többi, Földközi-tenger, azaz Ligur-tenger parti kikötőváros.

A Tengeri-Alpok irtalmatlan hasadécai, völgynyílásai engednek rájuk vetni egy-egy rövid pillantást, ahogy átsüvítünk a félelmetes gólyalábakon pipiskedő völgyhidakon, kibukkanunk a több kilométeres alagutakból. Ott van lent Menton

(Manton), azután Monaco, majd Nizza (Nice), az építészeti csodaként egy szikla tetején ücsörgő èze, ahol a fáma szerint az ég és az alatt hullámzó reneteg víz között Nietschén úrrá lett a rémület, s *imígyen szóla* Zarathustra: Isten meghalt. Cagnes-sur-Mer meg Vallauris, a fazekasvároska, Picasso kecskés (bárányos) férfiszobrával a főtéren; Antibes, melyet Picasso nem kevésbé kedvelt; Vence, ahol emigrációjuk sok-sok évét töltötték Károlyi Mihály és felesége Andrassy Katinka, s ahonnan az 1955-ben elhunyt Károlyi hamvait hazaszállították (1962-ben); azután ott van Cannes s szerte fönt a hegyekben s a parton Grasse, a parfümváros; Fréjus, Saint Raphaël, a Côte d' Azur szépséges városkái: jó sorsunknak köszönhetően már ismerősek számunkra, ezért mostani utunkon csak az autópálya városnévtábláinak intünk, s vágatunk tovább, mert legkésőbb estére Aix-en-Provence-ban kell lennünk.

Sőt, odébb: Réparade-ban, a La Bastide du Plan nevezetű tanyán, mely egy hétig szállóhelyünk lesz.

Olajfás, ciprusos utakra kanyarodunk le az autópályáról, némi bizonytalankodás után elérjük a magányos tanyát: kőház, a kertben levendula és menta, a kerítő kőfalra golgotavirág kúszik, az ablakok előtt óriás fává terebélyesedett bodza, ismeretlen, paprikavörös virágú cserjék. A nappali-étkező mennyezetéről univerzális légyapír csüng, épp olyan, mint amilyen gyerekkorunk lámpájának bádogkarikájáról lógott: a közelben birkanyájak vannak (meg sajt). A háziúr leolvassa előttünk a villanyóra állását, a hét végén a fogyasztásért külön kell fizetnünk. Ezen órákig (napokig) fogunk még derülni, megszorító intézkedések tucatjait hozva, némelyiket be is tartva: így a hét végére erősen lazuló energetikai fegyelem ellenére is megússzuk napi egy euróval a reggeli-esti teafőzést, s hogy nincs elemes tévénk, és nem zseblámpánál olvasunk. Házigazdai utasítás még: ha elme gyünk, minden ablaktáblát csukjunk be, mert a misztrál kiszámíthatatlan, továbbá, ha naponta meglocsoljuk a kert cserepes virágait: a kővázák oldalán lecsorgó lila és málnaszín petúniákat, a kicsit kókatag golgotát, a futó verbénát (kéretlenül a szimpatikus pirosat), a háziaknak színét sem látjuk egy hétig. Késő délután van, meleg, levendulaillat, szólnak – folyton szólnak – a provence-i kabócák. Épp jó nekünk itt.

De Aixet nem hagyhatjuk ma sem megnézetlenül. Vissza, a már ismerős úton Provence fővárosába. A most kezdődő zenei fesztivál hatalmas tömeget szippantott be a városba, amely sokszázados kőházaival, a délszaki városszerkezetekre jellemző, okosan tervezett, szűk, árnyékot adó sikátoraival, rengeteg belső tercskéjével, színeivel, formáival, nyüzsgésével alig elmondhatón megkapó: csoda-e, hogy a város leghíresebb szülötte, Cézanne soha, sehova annyira nem vágyott egész életében, mint ide vissza, újra és újra vissza ide. Futó látogatásra kukkannunk csak be most, azonban pár órányi mégis lesz belőle: ma avatják az új színházat, s az ünnepi koncert a környező utcákból a nagy kivetítőn is végignézhető-hallgatható. Egy járdaszél lesz a székünk, a hatalmas vásznon a párizsi zongoristalány, Hilène Grimaud szép feje s Bartókot bővölő keze. Júliusban egész Provence-ban muzsikálnak (Avignonban színészkednek), s jártunkban-kel-

tünkben rábukkanunk a hangversenyprogramokban – kis falu nagy kastélyában és szabadtéri koncertek szórólapjain – Bartók nevére.

Ez a nap laza és pihentető, Aix körül keringünk pár kilométeres körben.

Châteauneuf-le-Rouge, vagyis Vörösújvár (a föld vörös színéről kapta a nevét, errefelé van a francia, provence-i Colorádónak is nevezett vörös-sárga talajú geológiai tájegység) egy ugrásnyira fekszik csak Aixtól, s épp gasztronómiai bemutató színhelye. Borok (főleg finom, száraz rosék); sajtok, lekvárok (citromos és vaníliás dinnyedzsem: kicsit túl édes); sütemények (a levendulás nekünk kölni illatú); kis, hordozható gépen készül a calisson, a darált mandulából préselt, igen finom cukorka: kóstolgatás, borvásárlás, vízpermetfürdőzés a teret befedő vékony, szinte láthatatlan csőrendszer alatt. Híres szakácsok híres ételei a sátrakban, ám akkora a tolongás értük, hogy ebéd helyett az estére vásárolt kenyeret dézsmálgatva inkább odébb állunk. Rozmaringcserje, seprűzanót, olajfa, hárs, ciprus borítja-övezi a keskeny, völgyi utat, mely innen Tholonet-be visz. A falucska szélén, a régi malom előtt mellszobor: Cézanne emlékére, ki sok évtizeden át járta ezt a vidéket, e falut, az Arc völgyét, s bővölte, festette – élete legnagyobb művészi kihívásának tartva – legkedvesebb motívumát, a teljesen meghódítani soha nem tudott hegy-óriást, a hófehér Sainte-Victoire-t, mely itt tornyosul szemvakító fényességében fölöttünk. Valójában olyan, mint egy irdatlan, fehér koporsó, de Cézanne többnyire a nyugati vég háromszögét festette, rajzolta. Ide járt át gyerekként barátjával, iskolatársával, az olasz származású, bevándorolt család nyeszlett, az iskolában folyóvást gúny és piszkálódás tárgya kis Zolával kirándulni, kószálni, hegyet mászni, Zola mérnök apjának híres gátját nézni, s ide gyalogolt át, jószerivel naponta, festékes készletét cipelve később is, valahányszor Aixben volt. Élete utolsó, nagy szakaszában is, mikor végleg visszaköltözött szülővárosába, s éppoly magányos, mogorva és önön tehetségében végtelenen kétkedő volt, mint ifjúkorában, amikor csak szánakozott, gúnyolódott rajta meg általában az impresszionistákon a párizsi kritikusvilág. Vénységére is éppoly meg nem értett, művészetében kigúnyolt, kinevetett volt, mint hajdan: de akkor is ez a hegy húzta magához naponta, hogy fehérbe rejtett, a napszakokkal együtt változó színeivel, Cézanne szerint megfesthetetlen színorgiájával az öreg piktor kétségbeesését növelje csak. Azt festem, amit látok, amit érzek – vallotta, s nem akart tudni vonalakról („a természetben nincs egyenes vonal”), perspektíváról, arányról. Színekről akart csak tudni, a fény is szín, a mélység is szín, mondta. Ez a meghódíthatatlan hegy okozta a halálát is: itt fázott meg a misztrál és az eső hidegében, ájultan vonszolták haza: többé föl nem gyógyulásra. Született 1839-ben, Aix-en-Provence-ban, meghalt 1906-ban, Aix-en-Provence-ban. *A hegy festője* volt, azt figyelte az Aix melletti udvarház, a Jas de Bouffon óriásfenyői közötti résen át messziről, a hegy tövi vendégfogadó elől közléről, s utolsó útként is arra mászott, kúszott föl öreg, a cukorbetegségtől tályogos, fájó lábaival amaz októberi, viharos napon.

Jas de Bouffon egyébként a francia leleményesség mintapéldája. Az erősen leromlott állapotú – de hajdan gyönyörű s ma is hatalmas kerttel büszkélkedő – kis

kastélyban egyetlen Cézanne-kép nincs ugyan, még az ifjúkori, a négy évszakot ábrázoló, óriási freskókat is kimetszették, és Párizsba szállították, nincsenek bútorok, nincs semmiféle kiállítás: de a földszinti nagy szalon csupasz falaira minden rávetíthető. A valaha ott volt freskók, a kastélyban készült számos festmény, sőt, a szalon egyetlen berendezési tárgyába, a kopottas fotelbe szépen belevetíthető Cézanne mogorva bankár (inkább talán: uzsorás) apjának életnagyságúra növelt festményalakja.

Az a vendégfogadó, melynek kerti-utcai asztalánál ma – megelégedve a kenyérrágcsálást és a kölni illatú süteményt – ebédelünk, jól ismerte a festőt, s jól ismerte őt a keskeny, hat-hét kilométeres út, valaha egyszerű gyalogösvény is, mely Tholonet-ből Aixbe vezet hátul, a kertek alatt. A zanót itt már régen elhullatta sárga virágait, elvesztették a kéket a rozmaringbokrok is, de az olajfákkal szegett erdei út átható, fűszeres illatban fürdik: s minél sűrűbben hull a váratlanul eleredt, meleg, nyári eső, annál erősebb, aromásabb s annál feledhetetlenebb az az illat. Ezen az úton bandukolt annyi éven át a provence-i táj legnagyobb festője rendíthetetlen Sainte-Victoire-ja felé, s mert az olajfák sokáig élnek, akadhat itt jó néhány, amely láthatta is őt.

Új nap, új utak, ma befelé, fölfelé Provence-ba.

Silvacane (náderdő), a híres apátság. Egykor erődnyi nád lehetett itt tehát, az védhette a ciszteri kolostort: szittyós, vizes a talaj most is körülötte, a bejáratnál irdatlan platánfa, odébb hosszú, kőből rakott vályú: abba folyt fentről a forrásvíz, abban mostak a szerzetesek. Szigorú rend, minden értelmű puritánság, küzdelem az egyház elvilágiasodása, gazdagodása ellen, az elmélkedés előtérbe állítása: a rendi épületek, apátságok is ezt a célszerű elvi és életmódbeli puritánságot tükrözik vissza építészeti megoldásaikban. Nincsenek, nem is voltak díszítések, fény van csak, és árnyék a falakon. Ma már csupán turistalátványosság az épület, de a másik két cisztercita hely a három provence-i, román koriból, Thoronet s a völgyi levendulamezők által közrefogott, a hegy alól váratlanul kibukkanó Sénanque most is működő kolostorok. Lucien Hervé, a magyar származású, Hódmezővásárhelyen 1910-ben Elkán Lászlóként született s 2007. június 26-án Párizsban elhunyt világhíres, francia fotóművész (Eiffel-képei a legismertebbek) elragadtatva csodálta a thoronet-i apátságot, s élete egyik főművének nevezi az épületéről készült fotóit: melyek a nap különböző időszakában a falak között játszadozó, az imádkozó szerzeteseket is megvilágító fényeket emelik vezérlő motívummá. Thoronet és Sénanque amúgy fehér – legfőljebb szürke – foltok a saját használatú turistatérképünkön. Előbbinek a múzeumi dolgozók sztrájkja miatt bezárt kapuja előtt toporogtunk már néhány éve, egy öreg szilvákert felől kísérelve meg az illetéktelen behatolást, egyszerűbben: át akartunk mászni a falon; utóbbihoz most késő délután, már zárás után érkezünk. Kárpótlásként a tengernyi levendula bokrai között csatangolunk, a völgybe bukó nap s a kéken tündöklő virágmező fényei és színei között próbálgatva, amatőr buzgalommal, a fotóhátérként legszebbet. Állni egy levendulamezőben, szimatolni az édes illatot: apró kívánságok teljesülésén át vezet az út az elégedettséig.

Itt, Silvacané-ban hosszasan s jól megnézünk mindent. Az egykori nagy, közös ebédlő hátsó szegletében megbújó kis fali fülkét is: egy embernek való, oldalt apró lépcsősor vezet fel a teremszintnél magasabb beszögelésig. A fülke elől zárt egy pultszerű téglasorral. Itt állt a mindenkori felolvasó szerzetes, mert az étkezés (nyilván csekélyke) kulináris élvezete idejére sem hagyhatták Isten ígéje nélkül a szerzetesi elméket. Az emelvényre minden egyéb magyarázat helyett egy szót írtak föl: *La Voix. A Hang.* A felolvasó szerzetesé: meg azé, aki hang nélkül is képes a szólásra.

Túl a Durance folyón Lourmarin.

Ide azért jövünk, mert le lehet tenni egy kis nemzetiszín szalagos koszorút Albert Camus sírjára. „Létezik egy igazi Európa, mely abban egységes, hogy az igazság és a szabadság nevében ellenszegül a zsarnokságnak. A magyar szabadságharcosok ezrei ma ezért az Európáért halnak meg” – írta *A magyarok vérében* 1956-ban. Akkor született, 1913-ban, amikor Móriczék a Garda-tavat járták, s mert a Nobel-díjból vett gépkocsival fának rohan, 47 évesen már halott. Azt volt bátor írni 1956-ban: „A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt húsz esztendőben. Ahhoz, hogy ezt a történelmi leckét megértse a fülét betömő, szemét eltakaró nyugati társadalom, sok magyar vérnek kellett elhullnia – s ez a vérfolyam most már alvad az emlékezetben. A magára maradt Európában csak úgy maradhatunk hívek Magyarországhoz, ha soha és sehol el nem áruljuk, amiért a magyar harcosok életüket adták, és soha, sehol – még közvetve sem – igazoljuk a gyilkosokat.” A politika és a szolgálólányává taposott történetírás azóta sok gyilkost igazolt mégis: a magyarok köszönete nemcsak a korabeli kiállításért jár, de járna ezért a tragikus, meg nem szívlelt jólatért is. Camus sírja mellett – egyszerű, ferde kőlap – ott van Madame Camus-é is: levendulával borítva. Az egy héttel később erre járó magyar ismerősök mondják majd: már se koszorú, se szalag. Valakik elvitték: bizonyos, hogy inkább rokon-, mint ellenszenvük okán. Inkább haza, mint a kukába.

Bonnieux: városka a hegytetőn, a Vaucluse-fennsíkon, alatta az óriási Calavon-völgy, szőlők és cseresznyefák, sárga napraforgótáblák és kék levendula, s rálátni Gordes-re és Roussillon falvacskákra. Homokszín kővárosok, kivéve Roussillont, mert az vörös mindenestől, a földje, a környező hegyoldalai, a házai is, hiszen az okkerösvény festékeivel mázolja be mindegyiket: az is festő ecsetjére való, amint a vörös földből kékeslilán kiragyo a mindenütt ott nyíló levendula, s öreg cédrusok, olajfák tompa szürkészöldje vet árnyékot a házakra. A földből kivont festéket, színek szerint, apró zacskókban a butikokban is árulják. Addig mészünk, míg odéballunk vásárlás nélkül. Mert praktikusán: minek az? Nem is használnánk. Úgyis csak eldobnánk!

Gordes mellett különös szabadtéri múzeum, *Le village des Bories*: egy monumentális, gall történelmi lakótelep, kötőanyag nélkül, nyers, durva kövekből rakott, trapéz alakú házakkal, ólakkal, kerítéssel: nem lehet megérteni, mi tartja egybe a köveket, főképp a boltíves bejáratoknál.

Ma lefelé megyünk, a tengerhez, Hyères-be. Egykori görög gyarmat, római erőd, majd az angol arisztokrácia kedvelt üdülőhelye. Szigetei – sólepárló medencék között visz az út a partra – a reneszánsz időkben kapták az Aranyszigetek elnevezést, közöttük a legszebb Porquerolles – mondják, mert mi a többin nem jártunk. II. Henrik az Aranyszigetek hercegségének nevezte, gyaníthatóan azért, mert gyönyörű.

Azért jövünk épp Hyères-be, mert innen indult el, valószínűleg épp Porquerolles szigetéről 1717. szeptember 21-én a török földi száműzetésbe kényszerült Rákóczi Ferenc. (És itt lett öngyilkos 150 éve, 1857-ben, báró Mednyánszky Cézár, Kossuth tábori papja is.)

Rákóczi útjáról Illyés is ír egy történetet. Az író a mohácsi vész után Törökországba s majd onnan a provencai Régusse-be hurcolt magyar rabok nyomait kereste (1967-ben) a régusse-i temető fejfaneveit böngészve, erről ír a *Hajszálgökökerek* című esszéjében. A sok százados múlt nyomait kutatta, „amikor a Sappe nevet még Pappnak ejtették, a Jeant Jánosnak, a Bagarre-t Bogárnak, a Pères-t pedig egyszerűen Pirosnak. Állítólag. Amikor még az egész falu magyar volt. S a környékén is még vagy tíz, tizenöt. Ha nem több. Igen, itt, a Provence tetején. Pontosan négyszázharmincnégy évvel ezelőtt, 1533-ban érkeztek ide, az akkor teljesen néptelen és félig romban heverő Régusse-be az első magyar telepések. A konstantinápolyi rabszolgapiacról.” Oda pedig úgy kerültek, hogy „hét évvel Mohács után az oszmán főlény a maga kegyetlen szerveivel akadálytalanul hajtja ki hosszú menetekben a védtelen maradt, a fölégetett magyar falvak gyaloglást bíró népét: a fiatal férfit, nőt, a növendék gyermeket. A többi ott hevert az üszkők alatt. Elképzelhető a konstantinápolyi rabszolgapiac forgalma, ha a szörnyű „áru”-ból még Franciaországba is jutott... Teljes huszonöt évig jártak a hajók Konstantinápoly és Marseille között; a ma is meglevő archívumok tanúsága szerint.” Múltunk, históriánk e hajszálgökökér-elágzásait kutatta hát Illyés, s ennek kapcsán említi a Rákóczi-történetet: „Mikes Kelemen elmond egy torokszorító esetet. A fejedelem, Rákóczi Ferenc udvara rabok vontatta gályán ment Franciaországból Törökországba; épp azon az útvonalon, amelyen másfél századdal előbb a régusse-iek jöttek. A nyílt tengeren ismerős énekre füleltek föl. Az evezőkhöz láncolt rabok énekeltek. Magyarok – tért vissza a hírrel az urakhoz az, aki lenézett a nyíláson. Aztán a fődélzet utasai tovább ettek-ittak, beszélgettek. Szóba sem ejtették többé a lenticet. Holott más gondjuk sem volt, mint a haza, a hazai szegény nép. Szörnyetegek voltak? Ilyen keményszívű lett a szent fejedelem...? Hősök voltak, a szabadság kanonizálható szentjei, a hűség mártírjai. De egy-egy nép egységét nem az egy anyanyelvűek táborában látták. Ezt ők még nem láthatták. Az országban ők még a szó hajdani gyökerét érzékelték: az úr-ságot; a natióban, a nemzetben a nemes nemzetet, a hadakozót, a natio bellicosát. A haza edénye számukra nem a nemzeti nyelv volt. Ahogy a mi számunkra. Számunkra: nem úgy érte, hogy mi, magyarok számára. Minden nép számára; a közösség kötelékei között ma már a legerősebb az anyanyelv. Még akkor is – különös jelenséggént –, ha az csak emlék.”

Ezért állt meghatottan a régusse-i temetőben az író, s ezért volt kölcsönös ez a meghatottság Illyés és a valahai magyar nyelvet beszélő francia falucska lakói között. Rákóczi naplójában (*Vallomások*) a magyarul beszélő rabokról nem, csak az út kezdetéről, Európa elhagyásáról olvashatunk szomorú sorokat: „...ugyanazon a napon, melyen hajóra szálltam, körülbelül tizenegy órakeresztény fölvezettem a horgonyt, megkezdtem egész életem legveszedelmesebb utazását...”

Illyésnek 1967-ben Régusse-ből Párizsba tartva Manosque-on át vezetett az útja.

Jean Giono, az olasz származású francia író faluján, akinek 1934-ben írott parasztrehányát (*Zeng a világ*) Illyés már 1939-ben lefordította (ekkori naplójegyzeteiben ír is egy kisportrét Gionóról). Majd több művét is magyarítja, s legnagyobb meglepetésünkre ezeket a manosque-i múzeumban rendre megtaláljuk: ide jövünk ugyanis egy délelőtti kiruccanásra. A szívderítően gazdag könyvtár és a Giono-életutat bemutató, szép kiállítás mellett más olvasófogó ötletre is felfigyelünk: az író műveinek fontos, fő alakjai, névvel s a rajzoló által elképzelt küllemben, megvásárolható kártyacsomag lapjairól néznek vissza ránk.

A *Hajszálgökerek*ben írja Illyés: „Hogy egy népnek milyen a lelki világa, a lelki képe, annak kialakítása nyomosan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe. Ez a tükrötartás világszerte a szellem embereire – különösen a tollnak s az eszmezsere egyéb eszközeinek forgatóira – hárul”: nem véletlenszerű tehát, hogy Giono világa magához rántotta. Mert az olasz–francia író könyveinek alakjai, az ő parasztsága nem „elemi társadalmi kívánalmak előtt toporog”, hanem ezeken már túl, „egy hosszú út befutása után az előtt áll, ami a léleknek kell”. Giono alakjai már nem a betevőért küzdenek, az ő írásaiban nem földet követel az ember – inkább „a föld embert”: értelmezi Illyés. Giono világában „az égi erők a civilbe öltözött Zeusz módjára a földön járnak, a szó szerinti, a megművelhető és taposható földön”; alakjai párbeszédébe beleszól a „szél vagy egy rejtelkedő moha lágyan elnyúló illata”. A *Zeng a világ hősei* sohasem kenyérgondokról beszélnek: valamiképp a maguk takarékos, kihagyásos mondataival is: eszmékről. A latin szellem folytatójának látja Illyés Gionót, a „világosságról nevezetes szellemnek”, amely – meglepő-e? – az „elme” és az „öszönök” működésében-játékaiban is mit igényelt, mit kívánt, mit óhajtott és bírt: a „fényt”. Más nép volt ez, Giono világa, mint amit Illyés – a puszták népét – ismert. Az illyési puszták népe „igénytelen; engedelmes annyira, hogy már parancsolni se igen kell neki, telepatikusán megérzi ura gondolatát, s már teljesíti is, amint az olyan szolgálóhoz illik, akinek már apja, anyja, dédje és üke is egy helyben és egyfajta urat szolgált. Ösztönösen ismer minden házi szokást, mindenre kapható, s dolga végeztével egy figyelmeztető szempillantás nélkül kiódalog a szobából csak úgy, mint az életből vagy a történelemből.” Hol volt ugyan a tengerként hullámozó latifundiumok pusztáin földön járó Zeusz, s hol a gionói regényvilágban engedelmes szolgáló? Illyés 1936-ban írja *A puszták népét*: naplójegyzetei is mutatják, milyen elementáris élmény volt számára Felső-Provence paraszti lakóinak szabad, latin lelkülete. Mely leginkább Tamási hegyvidéki parasztjainak, pásztorainak rá-

tartibb, keményebb, mégis érzékenyebb lelkiületét, szabadabb szellemiségét juttathatja eszünkbe: mintha a Hargita közelebb volna Provence-hoz, mint a pannon Rácegres. Sajátos módon az erdélyi népi lelkiségnek a magyarországitól eltérő voltára már Kazinczy is felfigyelt úti leveleiben (*Erdélyi levelek*, 1816), kimondván a lélek igényességének fontos voltát: „Amely nép nem ismer boldogságot a maga pálinkáján kívül, s képzelete sincs a lélek szükségletei felől, az századok múltával sem fog előbbre menni.”

Manosque pedig épp olyan, mint a többi provence-i falu: kőből épült, magas, keskeny házakkal, erős városfalakkal, szűk utcákkal, a házak alján boltokkal, butikokkal, bennük minden, amit a táj kínál: levendulás-tücskös-virágos kelméket, olajbogyós vagy virágmintás olajos-ecetes kancsókat, fokhagymareszelő tányérkát, olajfából faragott sajt- és vajkést. S persze minden egyebet, amit Európa boltjai kínálhatnak.

Arles-ba – már kijöttünk Provence-ból – nemcsak a római aréna látványa, múzeumának hatalmas római gyűjteménye: szarkofágok, vízvezetékcsövek, szobrok miatt megyünk, s nemcsak mert – Illyés szerint – a Hortobágnál „keményebb”, veszélyesebb s igen izgalmas a természeti környezet, a Camargue kapujának is neveztetik ez a város.

Részint valóban a szépsége okán kukkantunk be a városba, s a Grand Rhone és a Petit Rhone találkozása, a deltavidék sem mindennapi látvány, mocsaras lankáival, foltos vadlovaival: de mindenekelőtt Van Gogh nyomait keressük a síkvidéki Arles-ban. Amelyről vajon mi jutott eszébe a festőnek, amikor először megpillantotta? A színek. Hogy „nagyszerű vörös területek, szőlővel beültetve, a hegyek háttérében finom lilák” láthatók ott. S hogy a februári fényben különös ragyogással világítanak a távoli, az „égbe rajzolódó fehér hegycsúcsok”. 1888 telén utazott a déli Arles-be (mely hatvan centi hóval fogadta Van Goghot), mert, ahogy a testvérének írott leveleiben jelzi (*Van Gogh válogatott levelei*, szerk.: Dávid Katalin): „teljes képtelenségnek” látta, hogy a továbbiakban Párizsban dolgozni tudjon. Kezdetben úgy tetszik, itt valóban jobban megy a munka. Lenyűgözik a fények, a színek: „az ég kékeszöld, a víz berlini kék, a föld barnás. A város barna és lila, a gáz fénye sárga, reflexei pedig vörösésaranyban világítanak, egészen a bronzzöldig mennek. A föld fölött az ég kékeszöld boltozata, a göncölszékér zöldben és rózsaszínben villog, sápadtan és diszkrétan fénylik a gáz brutális aranyával szemben.” Később már nyomasztja, felzaklatja a város, nem találja benne a helyét. Szörnyű, önpusztító élet lesz az övé. Egy hajdani örültekházát is keresünk: mert majd itt ápolták, ide költözött be ápoltakat látni, itt, a városban vágta le a saját fülét megbomlott elméje parancsára....

Csodaszép város, gyönyörűen rendbe hozott arénával, szemben vele a ma is kórházként működő elmeotthonnal: de a körötte álló házak földszintjei mind a turistákat kiszolgáló bazárokká váltak az idők során. S az ajándéktárgyak halmaiban válogató turisták között valószínűleg kevés akadhat, aki szemét a kórház ablaksoraira fölvetve arra a szegény-szegény, örült festőre gondolna, ki ezekből

a „kívülről berácsozott” ablakokból nézte a „négyyszögű gabonaföldet”, s fölötte „minden reggel a napot”. Bent nézte a függönyök tengerzöldjét, „halvány rózsákkal és vékony, vérpiros csíkokkal élénkítve”, a szürkészöld tapétát, a kopott fotel szövetének „barna, piros, rózsaszín, fehér, krémszínű, fekete, nefelejcsszínű és palackzöld” tarkaságát.

Meleg van, kánikula, az aréna fehér mészkőfalai öntik a forróságot.

A főtéren épp egy muszlim lakodalom hujjogó sokasága forgolódik, a menyasszony óriás, fehér limuzinból száll ki, láthatóan megtervezett, hagyományos koreográfia szerint, tehát a násznép bő negyedórás várakoztatása után. Rózsaszírmok borítják a kövezetet mindenütt, de ezek a szírmok már a városháza melletti templom másik esküvőjének tartozékai. E templomi, keresztény ceremónia fénye elhalványul a muszlimé mellett, ezért a hálátlan, kíváncsi tömeg jóformán faképnél hagyja a szolidabb esküvőt, hogy a másik pompájában gyönyörködjék tovább. Hatalmas piac van a város alsó, folyópart közeli, széles sugárútján, egy része kifejezetten muszlim piac: itt vásárolja a város és a környék tetemes számú vallási közössége a ruháit, az arany- és ezüstszállal átszőtt kelméit, a kendőket, lábbeliket, gyöngyöket.

Aixbe gyakran beugrunk egy-két órásckára, de most rászánunk egy teljes napot is – kényelmes, jó kétórás ebédidővel –, hogy bejárjuk a járdákba vert, fénylő, sárgaréz C-betűk mint turisztikai jelzések nyomán azokat a helyeket, ahol Cezanne a leggyakrabban megfordult. A jogi egyetem valahai épületét, ahol tanult, azaz: ahová, jogot tanulni járnia kellett volna – szemben vele a hatalmas székesegyház –, a szűk utcákkal tűzdelt régi városmagot, a főutcat, a templomokat; s korábban megnéztük már a festő dombra épült, múzeumnak berendezett egykori műtermét is. Egy karszékét is láttunk: abban ült, ha sajtó lába már nem bírta a vászon előtti álldogálást, azon lökdöste magát a szobán belül ide-oda.

A zenei fesztivál vendégei előzőnlík a várost, zsúfoltak a kis vendéglők, éttermek. Azok persze turisták nélkül is zsúfoltak mindig, mindenütt. A franciák a kávéházakban isszák meg reggeli kávéjukat, az utcán költik el ebédjüket, még télen is nyugodtan üldögélve az éttermek utcai asztalainál, a sárgán világító gázmelegítők alatt, s leszámítva a komorabb, zárkózottabb, más életstílusú normandiai, breton vidékeket, este is szívesen mulatják az időt az apróbbnál is apróbb éttermecskék asztalainál. (Itt a méretek meg bizonyos higiénés követelmények EU-szabványát lazán és önérzetesen felülírja a helyi szokásrend). Rossz nyelvek szerint Franciaországot minden délben meg lehetne szállni, el lehetne foglalni, mert polgárai kényelmesen ebédelgetnek, s ezt a tevékenységet nem szívesen hagyják megzavartatni: senki és semmi által. Nagyjából két órát töltünk mi is naponta az ebéddel, igen kellemes helyeken, nagy nyugalomban, békésen várakozva a csínnal tálalt ételekre, hosszasan meditatálva – ezt mintegy el is várja a pincér – a desszertként szóba jöhető sajtok, krémekek, tészták, fagyaltok mine-műségén, s közben persze kipihenve a délelőttök lábfájdító gyaloglásait. Sokat járunk, sok mindent megnézünk: de nem állítható, hogy halálra gyötörnénk ma-

gunkat a saját készítésű kulturális programtervezet mindenekelőtt való teljesítésével. Azért a városban épült Vasarely-múzeumot még megszemléljük. Tíz éve halt meg éppen az op-art magyar, de Franciaországban élt, Párizsban elhunyt művésze, ám alapítványi múzeuma (1975-ben nyílt meg, a szülővárosi, pécsi, állandó Vasarely-kiállítással egy időben) a leghalványabb jelzéssel sem utal arra: ez a dátum fontos volna számára. A művész által tervezett, hatalmas épület termében a romlás virágai nyílnak: szakadt, felhasított kárpitú fotelek, a falakon csorog a tető szétkorhadt burkolatán beszivárgó víz, némely helyen már-már eléri a képeket: a kárpitképek ebből következően életveszélyben vannak. Meglepő, de inkább megdöbbenő ez a múzeumi állapot: hogy mi az oka, a magyarázata e szakmai felelőtlenségnek, számunkra rejtély. Kétségtelen: nem tolonganak itt a látogatók, így alighanem kevés a bevétel is. Amit Vasarely kitalált, ami a képzelet és a páratlan vizualitás különleges elegyeként keze alatt megszületett, azt ma a számítógépek percek alatt létrehozza: így múlik el a világ dicsősége?

A délfraancia tengerpart nyugati, már Spanyolország-közeli csücskébe igyekszünk, Pézenas-ba, Jean Baptiste Poquelin, azaz Molière valahai társulatának híres városkájába, ahol a belső városmag fölött megállt az idő. Ha fölébredne a megzavarhatatlan álmát alvó Mester, tétovaság, bizonytalanság nélkül járhatna az utcákon, s térhetne be azokba a házakba, amelyekbe betért egykoron: lakását, színházát is megtalálná. A borbélyszéket is, amelyben a hajápolás kényes művelete alatt üldögélt: a helyi múzeum falán tájékoztató szöveg híreli, hogy pénzt gyűjtenek a nevezetes szék múzeumi megvásárlása céljából. Miért pont most: rejtély ez is. Molière hét éven át éldegélt itt, vándorszínész korszakának több mint tíz évéből a legtöbbit és saját, időnként csődbe menő színtársulatot is fenntartott. Támogatója, mecénása – többek között – egy pézenas-i herceg, Bourbon Conti Armand volt, aki számos Molière-művet navigált el egészen a színházi bemutatóig. Pontosan addig, amíg a püspök el nem átkozta egy darab erkölcstelen hangnemét: a herceg ekkor jobbnak látta levenni segítő kezét a drámaíróról. A szerző sértetten elvonult a városkából, többé vissza nem térésre: de a *Tartuffe*-ben állítólag Pézenas kicsinyes vidéki papságán, álszent udvaronci légkörén üt nagyokat. Molière kedvenc helyszíne a kicsi város kicsi főterén levő borbélyüzlet volt: itt van ma a város turistairodája, benne pedig ama híres szék, hátul, a fal mellett, melynek múzeumi tárgygyá avanszálásán fáradozik most a város.

Ilyés hatalmas tanulmányt írt Molière-ről, s szívderítő csemegézni a mondatai között: „Minden porcikájában színész volt, lábujjától a feje búbjáig. Úgy tetszett, mintha több hangja lett volna. Mindene beszédes volt; egy lépéssel, egy mosollyal, egy hunyorítással, egy fejmozdulattal többet fejezett ki, mint más egy óra alatt a legnagyobb ékesszólással. Holott orgánuma nem volt kifogástalan. Mondatlendítései végén halk csuklást hallatott, valamiféle „torok-tic”-je volt, ahogy Grimares-t mondja. A skálát se bírta; sipított. Kérdés, nem szándékosan-e. Viszont megejtően intelligens volt; emberi. A legpokolibb jelenetben is.” S tovább: „Alighogy feltűnt, keze nyomán máris teríthették a vizes lepedőt a kényeskedőkre,

az udvaroncokra, a város leghíresebb szenteskedőire, széplelkeire, dalnokaira, bankáira és ripacsaira. Belekötött a törvényszékbe, az orvosi és a teológiai fakultásba, az egyházba. Nyilván rajtaveszt, ha nincs jellemének olyan vonása is, amellyel merészségét és meggondolatlanságát helyreüsse. Szívós volt: érvényesülni akart; érvényesíteni akarta, amit képviselt.” Innen, 1658-ban, mindenesetre visszatér Párizsba, s elindul a valódi hírnév felé: Péenas pedig minden ósdi kockakövével, középkorból ittmaradt házaival, szűk utcáinak sikátorhomályával, impozáns belső udvaraival, lépcsőivel, főúri palotáival a torok-tices, csukló, ám gyilkos humorú drámaszerzőre emlékezteti a látogatót.

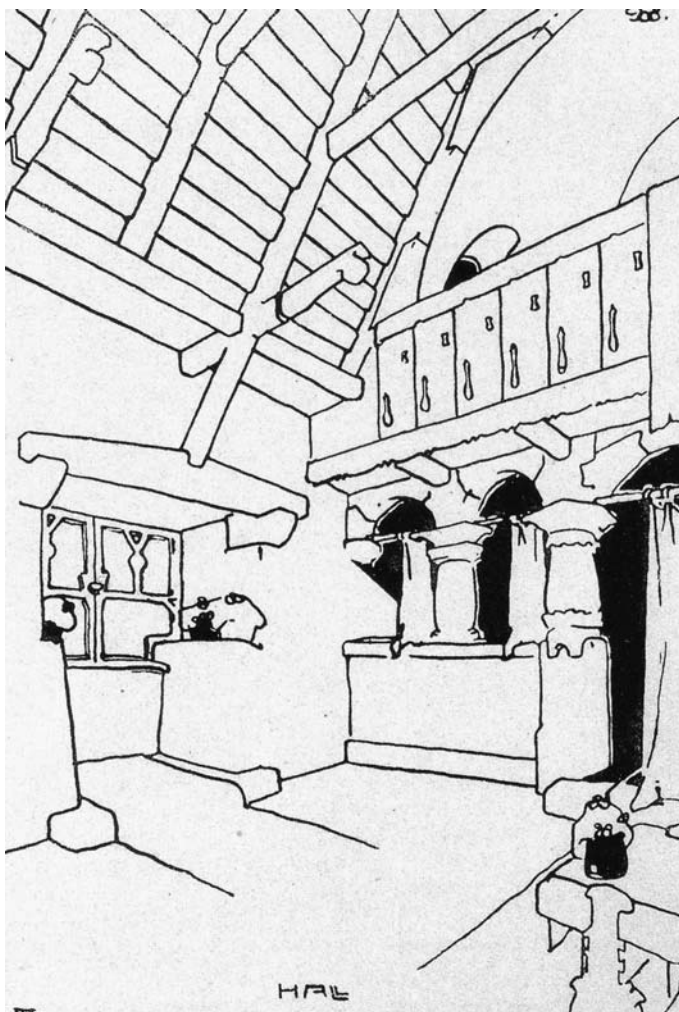
Sass Szilviát nem kevésbé: a neves énekesnő évek óta ebben a városkában él, s épp egy főúri (talán hercegi) palota lóistállójának nevezte magát hajdan a most lakóházaként tündöklő épület. Tündöklök, valóban: zárt udvarán a saját gyűjtésű kövek, kagylók, kavicsok között füge, pálma, levendula, leander, délszaki cserjék zöldjei; a két bejárat egyike az óriási nappaliba, másika a konyha-ebédlő-háló szobába vezet. Fönt, a nyitott tetőterazon kis teakonyha, fotel: lehet nézni az eget, a délfrancia mennybolt csillagait, hallgatni a csöndet, emlékezni, de inkább: tervezni. Mert a világot már bejárta, minden fontos színpadon énekelt, világhírnevet szerzett művésznek nem emlékező magányba, sokkal inkább a zenei világrész egy másfajta feladatokat kínáló szegletébe költözött, amikor a meleg, déli városkát választotta Pest, az Operaház és a budai kislakás helyett. Betegségnek, sokféle szakmai megaláztatásnak is hátat fordított egyben. Itt a zenei életet szervezi, tanít, mesterkurzusokra jár, Japánba készül éppen, mesterkurzust készít elő Péenas-ban, támogatókat, pályázati lehetőségeket keres, hogy egy fiatal, tehetséges, pesti zeneakadémista is eljuthasson majd ide. Tündöklő jelenség maga is, türkizkék ruhában, királynői tartással jön elénk, kedves, megejtően természetes: a kedvünkért már megjárta délelőtt a cukrászdát, hogy a helyi gasztronómia remekműveit kínálhassa nekünk, búcsúzaskor CD-vel ajándékoz meg. Fest is, ír is, s amint mondja: minden nap énekel. Nem koccint velünk: ma még nem gyakoroltam, mondja. Sűrűn hazajár. A kötelező orvosi vizsgálatokat is elvégezteti, amúgy öngyógyító. Azt mondja, nagyobb békesség, nyugalom, szeretet van benne, mint bármikor. Most így jó, ahogy van, mondja: „Nekem már a rossz dolgok sem rosszak, csak rá kell jönnöm, mire jók.” A nappali fölötti galérián festőállvány, az ebédlőasztalon egy tálon sárga, piros, zöld paprikák, lehet, vászonra is kerülnek majd, a számítógép monitorán a készülő, francia nyelvre fordított életrajzi könyvének lapjait, képeit mutatja. Idilli élet. A minden idillt megrontó, apró pöttyökkel. Például végigdide-regte a meleg, déli városka idén kivételesen hideg télét: annyi pénze nem volt, hogy az itt szokott módon fűtés nélküli házat villanykályhával melegítse barátságosabbra. Egy olajkályhányi hőre futotta. Napról napra élek, mondja mosolyogva.

Az utolsó előtti nap hosszú, autópályás vágta: a spanyol–francia határ közeléből a francia–olasz határig: Mentonba. Utunk elején a felső autópályáról néztünk le rá, most megsalunk benne. A tengerparton húzódó, alsó úton Itália a moteltől ezer méter éppen: rálátni a teraszról a zászlóra. S rálátni a tengerre is. A késő délutáni Nap fénylő okkersárgára festi a hegyre épült várost; a hegyteteji temető

sírköveit. Másnap reggel majd balról, a tengerből bukkan elő, s a hirtelen-váratlan nyári zivatar felhői mögé kúszik fel a lassan kifakuló napkorong. Az estét, fél éjszakát a parton töltjük. Búcsúvacsora a víz mellett (két hónappal később itt vetődik partra egy anyjától elszakadt, halálra ítélt bálnagyerek), ismeretlen eljárással készült, pompás, vargányás rizottóval, enyhe roséval, azután séta a már villanyfényben úszó parti bazársorok kelméi, táskái, gyöngyei, gyűrűi, láncai között. Gyöngyöt is veszünk, gyűrűt is, táskát is. A foghagymát, melynek óriási, lilásfehér koszorúiból egy hete óhajtanánk már vásárolni, s mellyel itt is tele vannak az éjfélkor is nyitva tartó zöldségboltok, megint, s most már végleg, elfelejtjük.

Másnap hajnalban indulunk haza.

Utoljára állunk a *földközi-tengeri ég hatalmas burka alatt*, amely, ahogyan Illyés Gyula írta, „valóban olyan kék, amilyennel Cézanne lepte meg a világot”.

A gödöllői szövőiskola halljának terve, 1906